

DİPLOMAT OLARAK İBRAHİM HAKKI PAŞA

Zeki ERASLAN*

Özet

Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başlarında kendinden söz ettiren devlet adamları arasında İbrahim Hakkı Paşa da yer alır. Mekteb-i Mülkiyeyi aliyü'l-âlâ derecesiyle bitirmiş ve 1882 yılında mezun olan Hakkı Paşa önce Hariciye Tahrîrat Kalemine bir yıl sonra ise Mâbeyin mütercimliğine (Fransızca) tayin edilmiştir. Bu görev uhdesinde bırakılmak kaydıyla bir süre sonra Bâb-ı âlî hukuk müşavirliği görevini de yürütmeye başlamıştır. Hukuk müşavirliği görevi, İbrahim Hakkı'nın devletin merkez teşkilatında tanınmaya başlamasının ilk adımı olmuştur. Hukuki ihtilaflar karşısında ortaya koyduğu isabetli tahlil ve yaklaşımlar onun tanınmasını ve kendisine itibar edilmesini sağlamış olup devletin merkez teşkilatında Padişah ve Sadrazamın dikkatini çekmeye başlamıştır. İlmî yönü özellikle de hukukçu tarafı ile oldukça kuvvetli olan İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı Hukûk-ı İdare adlı eser Türkiye'de alanında *ilk idare hukuku* kitabıdır. Ancak ilmi hayatta gösterdiği üstün performansı, devlet adamlığında gösteremediği hatta devlet yönetiminde ciddi hatalar yaptığı gerekçesiyle oldukça sert eleştirilere muhatap olmuştur. Sadrazamlık yaptığı sırada bir süre Hariciye Nazırlığı görevini de aynı anda uhdesine alan Hakkı Paşa, sadrazamlık öncesinde Roma Büyükelçiliği, hayatının son dönemlerinde ise Berlin Büyükelçiliği görevlerini üstlenmiştir. Devlet hayatında üstlendiği vazifelerin ve verdiği kararların *diplomasi yönü* ağır basmıştır.

Sadrazam olduğunda hükümet programını *adl ü ihsan* olarak belirlemiş ve iç politikada bu ilkeyle özdeşleşmiştir. Bir süre sonra içerde adl ü ihsan politikasını hayata geçiremediği gerekçesiyle eleştirilen İbrahim Hakkı Paşa, dış politika konusunda da özellikle Kiliseler Kanunu ve Trablusgarp Meselesi başta olmak üzere ciddi eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Hatta Trablusgarp Savaşında işgale zemin hazırlayan sebeplere yol açtığı gerekçesiyle vatan haini suçlamasıyla Divân-ı Âlî'de yargılanması talep edilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa ve *diplomat yönü*, bugüne kadar yapılmış çalışmalarda yeterli ilgiyi çekmemiştir. Ancak onun Sadrazam olduğunda dış politika alanında bazen verdiği bazen de vaktinde veremediği kararlar

* Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkan Yardımcısı/Atatürk Kültür Merkezi Başkanı, zeraslan78@hotmail.com

devletin hayatını oldukça derinden etkilemiştir. Diplomat olarak, özellikle İtalya özelinde devletlerarası dostluk romantizmine bağlılığı bugün uluslararası ilişkilerde temel olan devletlerarasında dostlukların değil çıkarların belirleyici olduğu gerçeğinden ne kadar uzak kaldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adl ü İhsan, Diplomasi, Kiliseler Kanunu, Trablusgarp Meselesi, İtalya.

İBRAHİM HAKKI PASHA AS A DIPLOMAT

Abstract

İbrahim Hakkı Pasha was among the statesmen who made a name for themselves in the early 20th century in the Ottoman Empire. Hakkı Pasha, who graduated from the Mekteb-i Mülkiye with an alıyyü'l-âla degree and graduated in 1882, was first appointed to the Foreign Ministry's Tahrîrat Pen, and a year later to the Mâbeyin Translation Department (French). After a while, he started to work as the legal advisor of the Bâb-ı âlî, provided that this duty was left in his charge. The position of legal advisor was the first step towards İbrahim Hakkı's recognition in the central organization of the state. His accurate analysis and approaches to legal disputes helped him to be recognized and respected, and he began to attract the attention of the Sultan and Grand Vizier in the central organization of the state. İbrahim Hakkı Pasha, whose scholarly side was particularly strong, especially his jurist side, wrote Hukûk-ı İdare, the first book on administrative law in Turkey. However, he was subjected to harsh criticism on the grounds that he could not show his superior performance in scholarly life in statesmanship and even made serious mistakes in state administration. Hakkı Pasha, who also served as the Minister of Foreign Affairs for a while during his term as Grand Vizier, served as the Ambassador to Rome before his term as Grand Vizier and as the Ambassador to Berlin at the end of his life. The diplomacy aspect of his duties and decisions in state life was predominant.

When he became Grand Vizier, he defined his government program as justice and mercy and identified himself with this principle in domestic politics. After a while, İbrahim Hakkı Pasha, who was criticized for failing to implement the policy of justice and mercy at home, became the target of serious criticism in foreign policy, especially the Law on Churches and the Tripolitania Issue. It was even demanded that he be tried in Divân-ı Âlî as a traitor on the grounds that he caused the reasons that paved the way for the occupation in the Tripoli War. İbrahim Hakkı Pasha and his diplomat aspect has not attracted enough attention in the studies conducted so far. However, when he became Grand Vizier, the decisions he sometimes made in the field of foreign policy and sometimes failed to make in time had a profound impact on the life of the state. As a diplomat, his adherence to the romanticism of interstate friendship, especially in the case of Italy, reveals how far he was from the fact that interests, not friendships, were the determining factor in international relations.

Keywords: Adl ü İhsan, Diplomacy, Law of Churches, Tripoli Issue, Italy

GİRİŞ

Kafkasya'dan göç eden Gürcü bir ailenin çocuğu olarak 18 Nisan 1863'te İstanbul'da (Beşiktaş'ta) doğan İbrahim Hakkı Paşa, Şehremâneti (Belediye) Meclis Reîsi Remzi Efendi'nin oğludur. Beşiktaş Rüştiye Mektebinin ardından Mekteb-i Mülkiyenin idadî kısmını takiben âlî kısmını pekiyi (aliyyü'l-âlâ) derecesiyle bitirmiş ve 1882 yılında mezun olmuştur.¹

İlmi şöhretiyle 19. yüzyılın sonunda kendinden bahsettirmeyi başaran İbrahim Hakkı Paşa, II. Meşrutiyetten itibaren ricâl-i devlet arasında yerini almıştır. Nazırlık ve Sadrâzamlık dönemleri uzun sürmese de bu dönemlerde aldığı kararların yol açtığı ciddi neticeler söz konusudur. Durum böyle olsa da onun ve döneminin gerek tarihçilerin ve gerekse hukukçuların ilgisini yeter düzeyde çekmediği görülür. Kanaatimizce Türk Siyasal Hayatı ve Türk Hukuk Tarihi açısından İbrahim Hakkı Paşa Dönemi ve eserlerinin iyi anlaşılması oldukça önemlidir. İbrahim Hakkı Bey, Mekteb-i Mülkiye mezuniyetini takiben ilim ile irtibatını kesmemiş ve özellikle de tarih ve hukuk ilmine ilgi göstermiştir. Tarih alanında; *Tarih-i Umûmi* ve *Muhtasar İslam Tarihi* eserlerini neşretmiştir. Ancak asıl ilmi çalışmalarını hukuk alanında kaleme almıştır. Hukuk alanındaki eserleri; *Mukaddime-i İlm-i Hukûk*, *Hukûk-ı Düvel*, *Hukûk-ı Beyne'd-düvel*, *Tarih-i Hukûk-ı Beyne'd-düvel* ve *Hukûk-ı İdâre*'dir. Mekteb-i Hukûk-ı Şahâneye önce tarih muallimi daha sonra da hukuk muallimi olarak atanmıştır. Tarih sahasında da eser yazmakla birlikte İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın da ifade ettiği gibi İbrahim Hakkı'nın tarihçiliği, hukukçuluğu kadar mütehasıs değildir.² Asıl ihtisas alanı hukuktur. Ayrıca Hamidiye Ticaret Mektebinde İlm-i Servet derslerine girmiştir.

İlerleyen dönemlerde ise daha ziyade devletler hukuku ve idare hukuku derslerine devam etmiştir. Yabancı dil öğrenme merakı üst düzeyde olan İbrahim Hakkı, Fransızca, Arapça ve Farsçaya ilaveten zamanla İngilizce, İtalyanca ve Almancaya da belirli düzeyde vakıf olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk idare hukukçusu olan İbrahim Hakkı'nın *Hukûk-ı İdâre* adlı eseri, Türkiye'de ilk idare hukuku kitabı olarak kabul görmektedir. Eserin ilk baskısı 1307/1892'de yapılmıştır.³ Mekteb-i Hukûk-ı

¹ İbrahim Hakkı Paşa'nın Tercüme-i Hâli için bkz. BOA. DH. Sicill-i Ahval Defteri, Dosya No: 183, Gömlek No: 0100

² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XII. Cilt, MEB Basımevi, İstanbul, 1951, s. 1783.

³ İbrahim Hakkı, *Hukûk-ı İdâre*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1307.

Şahânedede ders kitabı olarak okutulan bu kitap kendisinden sonra benzer isimlerle yazılacak idare hukuku kitaplarının öncüsü ve ilham kaynağı durumundadır. Yöntem ve içerik açısından diğer çalışmaları etkilemiştir.

Devlet Adamı ve Diplomat Olarak İbrahim Hakkı Paşa

İbrahim Hakkı Bey'in, Mekteb-i Mülkiye mezuniyeti sonrasında ilk devlet görevi maaşsız olarak atandığı Hariciye Nezâreti Tahrîrât Kalemidir.⁴ Yaklaşık bir yıl sonra ise Mabeyn Mütercimliğine (Fransızca) atanmış olup bu görevde II. Abdülhamit için Fransızcadan polisiye romanlar çevirmiştir. 1894 yılında ise Bâb-ı âlî hukuk müşavirliğine atanmıştır. Bu görev İbrahim Hakkı'nın devletin merkez teşkilatında tanınmaya başlamasının ilk adımı olmuştur. Hukuki ihtilaflar karşısında ortaya koyduğu isabetli tahlil ve yaklaşımlar onun tanınmasını ve kendisine itibar edilmesini sağlamış olup bu sayede devletin merkez teşkilatında Padişah ve Sadrazamın dikkatini çekmeye başlamıştır. Bosna'da, Rumeli'de ve Cebel-i Dürüz (Suriye ve Lübnan Bölgesi) gibi ne kadar münâzaalı devletlerarası hukuki ve siyasi mesele, mukavele/imtiyaz sözleşmeleri ile muâhede/antlaşma varsa hemen hepsine iştirak etmiş olup görüşüne başvurulmuştur.⁵ Özellikle uluslararası hukuki ihtilaflarda yaptığı hukuki tahliller yaşanan sorunların çözümünde oldukça etkili olmuştur. Pek çok uluslararası komisyonda görev yapmış olan İbrahim Hakkı Bey, örneğin Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin 400. yıl dönümü dolayısı ile Chicago şehrinde 1893 yılında düzenlenen uluslararası sergiye Osmanlı Devleti adına "ser komiser" olarak II. Abdülhamit tarafından gönderilmiştir. Üstlendiği görevlerde gösterdiği başarılı performansından dolayı kendisine Mecidî nişanı⁶ ile ulâ ve bâlâ rütbesi verilmiştir. Said Paşa'nın altıncı Sadâretinde İbrahim Hakkı Bey'i Hariciye Müsteşarlığına atama isteği hatta ısrarı "Hakkı Bey için ileride başka bir me'mûriyet bulunur" cevabıyla II. Abdülhamit tarafından iki kez reddedilmiştir.⁷

⁴ Münhasıran İbrahim Hakkı Paşa'yı konu edinen müstakil eser neredeyse söz konusu değildir. Yaptığım araştırmada lisansüstü düzeyde sadece bir adet çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmada ise eserleri hakkında değerlendirmeler yer almamakla birlikte İbrahim Hakkı Paşa ve Dönemine ilişkin ayrıntılı kronolojik bilgiler mevcuttur. Bkz. Muharrem Dördüncü, **İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)**, Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

⁵ A. Adnan Adıvar, "İbrahim Hakkı Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, 5. Baskı, 5/2. Cilt, MEB, İstanbul, 1978, s. 892.

⁶ Aldığı tüm nişanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dördüncü, a.g.t., s. 11-12.

⁷ Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller** (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kavak ve Diğerleri), VII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2021, s. 180.

II. Meşrutiyetten bir gün önce kurulan yedinci Said Paşa Kabinesine Maârif Nazırı olarak atanmıştır. Böylece II. Meşrutiyet Döneminin ilk Maârif Nazırı olmuştur. İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nazırı olduktan sonra 1902 tarihinde II. Abdülhamit tarafından kapatılan Matbaa-i Âmire'yi, 4 Ağustos 1908 tarihinde tekrar açması, Osmanlı basını tarafından takdirle karşılanmıştır. Said Paşa Kabinesi sonrasında kurulan Kamil Paşa Hükûmetinde konumunu korumuş ilaveten kendisine Dâhiliye Nazırlığı görevi de verilmiştir. Bu nazırlık görevlerini icra ettiği sırada kamu personel rejimini derinden etkileyen ve ciddi tartışmalara yol açan 30 Haziran 1909 (17 Haziran 1325) tarihli Tensikat Kanununun⁸ 1. maddesi çerçevesinde Dâhiliye ve Maârif Nezareti adına merkez ve taşra kadrolarında yaptığı uygulamalar devlet adamlığına yönelik ilk eleştirinin sebebinin oluşturmuştur. Dönemin tanıklarından Dâhiliye Müsteşarı ve 1912'den itibaren de Mabeyn Başkâtibi olan Ali Fuad (Türkgeldi); Hakkı Bey'in Maarif Nazırlığında kalmak istemediğini ve bir sefarete tayin edilmek arzusunda bulunduğunu ifade eder.⁹ İttihat ve Terakkinin Maârif Nezaretine ilaveten Dâhiliye Nezareti görevini de aynı anda yürütmesine yönelik tepkileri artırdığı bir anda İbrahim Hakkı Bey istifa etmiş ve 15 Aralık 1908'de Roma Büyükelçiliğine atanmıştır. Bu görevde birinci yılını doldurduğu sırada İstanbul'da Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti istifa etmiş ve bir hükûmet buhranı kendisini ortaya koymuştur. Yeni Sadrâzam adayları arasında herhangi bir politik grubun partizanı olmayan İbrahim Hakkı Bey dikkat çekmiştir.¹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyetinin, bir taraftan ilmi karizmasından istifade ederek müspet bir kamuoyu oluşturmak istediği diğer taraftan ise iyi anlaşacağı daha doğrusu daha kolay yönlendirebileceği birisinin Sadrâzam olmasını temin arayışında olduğu bir anda *İkdâm* gazetesinde bir haber yayımlanmıştır. Bu haber, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Adalet Nazırı Necmettin Bey'in birlikte 17 Kanun-ı Evvel 1325 (30 Aralık 1909)'da Padişah V. Mehmet Reşad'ın yanına gittiği ve mevcut durumdaki hükûmet buhranının Sadâret Makamına İbrahim Hakkı Bey'in getirilmesi suretiyle sona ereceğini teklif ettikleri yönündedir.¹¹ İbrahim Hakkı Bey'in ilmi birikimine yer verilen gazetenin aynı sayfasında Hüseyin

⁸ *Tensikat Kanunu* için bkz. Düstur, II. Tertip, Cilt 1, s. 326-327; *Takvim-i Vekâyi* ile neşir ve ilanı 27 Haziran 1325, No: 267.

⁹ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2021, s. 17.

¹⁰ Feroz Ahmad, "İbrahim Hakkı Pasha", **The Encyclopaedia of İslam**, Volume III, London, 1971, p. 994.

¹¹ **İkdâm**, 17 Kanûn-ı Evvel 1325/30 Aralık 1909, Numara: 5489, s.1.

Hilmi Paşa'nın sıhhi sebeplerle istifa ettiği söylentilerine karşılık asıl meselenin İttihat Terakki Fırkası ile yaşadığı görüş ayrılıkları olduğuna dikkat çekilmiş ve ondan sonra kurulacak hükümette de Meclis-i Mebusan'ın çoğunluğunu oluşturan bahsi geçen fırkanın yine etkili olacağı vurgulanmıştır.¹²

İbrahim Hakkı Bey'in geniş bilgi sahibi olarak Avrupalı usulleri bilen biri olması¹³ ve aynı zamanda Said, Kamil ve Hüseyin Hilmi Paşalara göre onunla daha kolay uzlaşılabilceğinin İttihatçılarca düşünülmesi böyle bir teklife zemin hazırlamıştır. Talep, Sultan tarafından kabul görünce Roma Büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey ile irtibata geçilmiştir. İbrahim Hakkı Bey'in ise "*kuyûd-ı ihtiyatiye*" ile yani bazı taleplerinin yerine getirilmesi şartıyla bu görevi kabul edeceği basında "Hakkı Bey'in Şerâiti" başlığı altında yer almıştır.¹⁴ Bu talepler (Günümüz Türkçesiyle); kendisinin Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir parti tarafından desteklenmesi, yeni kabineyi kurarken serbest bırakılması, dış politikanın kendi uhdesine bırakılması, bilgisi dışında Mecliste gensorunun¹⁵ söz konusu olmaması, özgürlüklerin gereğinden fazla kısıtlanmaması, görevi yerine getirirken tamamen bağımsız olması noktasındadır.

İleri sürülen şartların içeriğine bakıldığına İbrahim Hakkı'nın müstakbel Sadrâzam olarak bir taraftan Padişaha diğer taraftan ise İttihat Terakki Partisine karşı olası çekincelerini işe başlamadan önce ortadan kaldırmak eğiliminde olduğu görülmektedir. Sadrâzam olarak yetki kullanırken dönemin sembolik Padişahı V. Mehmet Reşad, kendisini tamamen serbest bırakmıştır. Ancak aynı rahatlığı İttihat Terakki Cemiyetinden görememiştir. Daha kabineyi kurduğunda Dâhiliye Nazırlığına Talat Paşa, Maliye Nazırlığına Cavid Bey ve özellikle de Harbiye Nazırlığına da Mahmud Şevket Paşa'nın atanması onun İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tamamen kuşatıldığını göstermektedir. İttihat ve Terakki Reisi ve Menteşe Mebusu Halil Bey'in gazetelere verdiği demeçte "Kabine azâsının intihabı, Hakkı Beyefendiye râci bir maddedir. Fırka tarafından kendisine hiçbir namzed gösterilmeyecektir. Hakkı Beyefendi refiklerini kemal-i serbesti ile

¹² Aynı yer.

¹³ Mehmet Tevfik Biren, **II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Devri Anıları 2**, (Yayına Hazırlayan: F. Rezan Hürmen), Arma Yay., İstanbul, 1993, s. 62.

¹⁴ **İkdâm**, 19 Kanûn-ı Evvel 1325/1 Ocak 1910, Numara: 5491, s. 1.

¹⁵ Hemen belirtmekte fayda var ki, gerek icraatları ve gerekse özel hayatı (masonluğu ile devlet adamına yakışmayan özensizliği) nedeniyle on beşten fazla gensoru önergesi ile karşı karşıya gelmiştir. Bkz. **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C 1, YKY Yay., İstanbul, 1999, s. 627.

intihab eyleyecektir” şeklinde¹⁶ ifadeler yer alsada bunun söylem düzeyinde kaldığı daha sonra kurulan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin üyelerinden bahisle rahatlıkla görülmüştür. İbrahim Hakkı Bey, 9 Ocak 1910 tarihinde İstanbul’a gelmiştir. Darülfünûn ve Hukûk Mektebi öğrencileri eski hocaları olan yeni Sadrâzamı karşılamak için bir komite kurmuşlar ve bir karşılama programı hazırlamışlardı. *Yeni Tanîn* gazetesi ser muharriri (başyazarı) Hüseyin Cahid Bey; Sadrâzam olarak İtalya’dan ülkeye dönen İbrahim Hakkı Paşa’ya gıpta ve hatta haset eden pek çok kişinin bulunduğu bir ortam yaşandığına ancak yeni Sadrâzamı bekleyen müşkülât hakkıyla göz önüne alındığında ona imrenmek yerine acımak gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁷

İbrahim Hakkı Bey oldukça kalabalık bir grup tarafından “Mekteb-i arîfân ve vatanın fazl-ı muhterem muallimi” iltifatıyla karşılanmış ve kendisi de toplanan kalabalığa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Cenâb-ı Hakk’ın adl u ihsânı emrettiğini, uygulayacağı siyasetin, hükûmet programının temelinde bu iki kavramın bulunacağını ifade etmiştir.¹⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de Nahl Sûresinin 90. ayetine bakıldığında “adl u ihsân” ibarelerinin yer aldığı görülmektedir.¹⁹ İbrahim Hakkı, bu ayeti referans almak suretiyle izleyeceği siyasetin çerçevesini tayin etmiştir.

Dönemin Mabeyn Başkâtibi (V. Mehmet Reşad’ın Özel Kalem Müdürü) ve İbrahim Hakkı Paşa Sadâretinin canlı tanığı Halid Ziya, bu iki kelimenin (adl u ihsân) herkesin yüreğinde in’ikâs (aks) ederek çınlandığını, sanki kum çöllerinde uzunca yürüyen bir kervana vâha haberi vermek gibi bütün memlekette bir beşâret (müjde) hükmüne geçtiğini ifade etmektedir.²⁰ Sadâretinin başlangıcında Padişahın, İttihat Terakki ve diğer Partilerin, basın ve halkın büyük beklentilerle güvenine mazhar olan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kısa bir süre sonra eleştirilmeye başlanmış ve siyasetinin temel iki umdesi olan “adl u ihsân” basında mizah konusu olmuştur. Sadârette kaldığı yaklaşık 1 yıl 9 ayın son 6 ayında bu noktada kendisine ciddi eleştiriler yöneltilmiş ve bu iki kavramın icraatta hayalden öteye geçmediğinin altı mizahi yöntemlerle çizilmiştir. Bu dönemde “Gölge etme,

¹⁶ *Sabah*, 21 Kanûn-ı Evvel 1325 /3 Ocak 1910, Numara: 7285, s. 1.

¹⁷ *Yeni Tanîn*, 28 Kanûn-ı Evvel 1325/10 Ocak 1910, Numara: 17, s.1.

¹⁸ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* (Hazırlayan: Abdullah Uçman), YKY Yay., İstanbul, 2019, s. 192.

¹⁹ *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (Hazırlayanlar: Hayrettin Karaman ve Diğerleri), TDV Yay., Ankara, 1999.

²⁰ Uşaklıgil, *age.*, s. 192.

adl u ihsân istemem” söylemiyle kısa yayın hayatıyla da olsa okuyucularına ulaşabilen *Adl u İhsân* gazetesi²¹ bu eleştirilerin en çarpıcı örneği olmuştur.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, özellikle dış politikadaki atılan adımlar yönüyle ciddi eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu adımlardan en çok tepki çekerek tartışılanlar; Arnavutluk meselesi, Kiliseler Kanunu ve özellikle de Trablusgarp meselesidir.

Arnavutluk meselesine bakıldığında; İttihat Terakkinin Arnavutluk'tan muhalif mebus çıkmasını engellemeye yönelik tutumları ile vergi mükellefi olmayan Arnavutların birden bire çeşitli adlarda vergiye tabi kılınmış olmaları daha önce başlayan isyanı pekiştirmiştir. Bölgede bazı devlet memurlarının yaralanması ve öldürülmesi üzerine Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın çıkan isyanı sertçe bastırmaya çalışması isyanı büyütmüştür.²² Silah konusunda izzet-i nefesine düşkün olan Arnavutlardan silahlarının, anaları, eşleri ve kızlarının gözü önünde dayakla ve hakaretle alınması gibi uygulamalardan bahisle idare ettikleri memleket halkının ahvalini bilmemeleri yüzünden hükûmetçe ciddi hatalar yapılmıştır.²³ Oysaki Arnavutların çoğunluğu ve bilhassa ileri gelenleri vatansever olup hükûmetin makul bir programla hareket etmesi hâlinde silahlarını hükûmete teslim edip vergiye de alışmalarının mümkün olacağı ileri sürülmüştür.²⁴

İbrahim Hakkı Paşa Döneminde dış politikada yapılan diğer hata ise Balkanlarda kilise malları ile okulların paylaşımından münbais Rum ve Bulgar Kilisesinin arasındaki kronik anlaşmazlığı izâle eden *Kiliseler Kanunudur*. Oysaki bahsi geçen kiliseler arasındaki rekabet II. Abdülhamit tarafından ustaca kullanılmış ve Balkan uluslarının bu sayede Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmeleri engellenmiştir. İttihatçılar ise bu sorunun ortadan kalkmasıyla Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan çeşitli unsurların barış içerisinde yaşamalarının mümkün olacağına inanmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin hazırladığı lâyiha Meclis tatile girdiği için yasalaşamamıştır. Bu kanunun çıkmasını, mevcut imtiyazlarını yitirecekleri düşüncesiyle Rumlar da istememiştir. Ancak Rumların talebi İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti tarafından reddedilmiştir. Rum ve Bulgar Kilisesi arasındaki bu kronik sorunun 20 Haziran 1326 (3 Temmuz 1910) tarihli Kiliseler Kanunu diye bilinen “Rûm ilinde Kâin Münaza”-a-fih Kilise ve Mekteplere

²¹ *Adl u İhsân*, 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911)

²² Zekeriya Kurşun, “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, 21. Cilt, s. 311.

²³ Biren, *age.*, s. 64. Bu isyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dördüncü, *a.g.t.*, ss. 143-152.

²⁴ Biren, *age.*, s. 64.

Dair Kanun”²⁵ ile çözülmesini müteakip Balkan ulusları hızlıca Osmanlı Devleti’ne karşı birleşme, ortak hareket etme sürecine girmişlerdir. Balkan ulusları arasındaki önemli bir sorunu İttihat Terakki etkisindeki hükûmet çözmüştür. Fakat bu çözüm Devlet-i Aliyye için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Bu adım devlet yönetimi ve devleti oluşturan etnik ve dini anâsır (unsurlar) hakkında günü birlik bir politikanın takip edildiğini ortaya koymuştur. Rum ve Bulgar Kiliselerinin arasındaki müzmin ihtilafı gideren ve sonrasında da Bulgar, Yunan ve Sırp unsurları arasındaki ihtilafların çözüme bağlanmasıyla adı geçen devletlerin Osmanlı Devleti’ne/Türkiye’ye karşı bir “Balkan İttifakı” akdetmelerine yol açan mezkûr kanunun çıkarılmasını, İsmail Hami Danişmend, İttihat ve Terakki Komitesinin devlet idaresi ve anâsır siyaseti hakkında hiçbir fikrinin olmadığını gösterdiğinden bahisle “Tarihi bir hamâkat (ahmaklık) âbidesi olan menhus (uğursuz) bir kanûn” olarak nitelendirmiştir.²⁶

İbrahim Hakkı Hükûmetinin dış politikada en büyük hayal kırıklığı, dolayısıyla başarısızlığı ise *Trablusgarp’ın* İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle söz konusu olmuştur. Atılan hatalı adımlar, bizzat İbrahim Hakkı Paşa tarafından kabul edildiği gibi dönemin tanığı devlet adamları ve ilim adamları tarafından da bu dönem dış politikası oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa, Roma Sefirliği yaptığı hâlde İtalya’nın adım adım Trablusgarp’ın işgali ile sonuçlanacak dış siyasetini okuyamama basiretsizliği ile suçlanmıştır. Trablusgarp’ın işgali öncesinde kendi Sadrâzamlığı döneminde yaptığı bazı uygulamalar işgale ciddi anlamda zemin hazırlamıştır. Şöyle ki, İtalya’nın telkiniyle Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa’nın görevden alınıp bir süre buranın valisiz bırakılması, buradaki askeri gücün Yemen’e kaydırılması, silah ve mühimmatın ise İstanbul’a getirilmesi İtalya’ya arzu ettiği ortamı hazırlamıştır.²⁷ İbrahim Hakkı Paşa ise İtalya ile sağlam bir dostluk kurduğuna inanmakta ve dış politikada *İtalya’ya mutlak itimat* göstermektedir. İtalya ile mesele çıkmamasını önceleyen bir tutum söz konusudur. Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya’nın *Saray ve Ötesi* eserinde yer verdiği üzere “... İbrahim Hakkı Paşa

²⁵ **Düstur**, II. Tertip, Cilt II, ss. 431-433. Toplam 11 maddeden oluşan Kanun metni incelendiğinde 11. maddesinde “İş bu Kanûnun icrasına Dâhiliye ve Mezâhip Nazırları Me’mûrdur” ibaresine uygun olarak Kanun metninin altında Sultana ilaveten Sadrazam, Dâhiliye Nazırı ve Adliye Nazırı unvanları dikkat çekmektedir.

²⁶ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, 1961, s. 383.

²⁷ **age.**, s. 384.

İtalya'dan pekiyi intibalarla gelmişti. İki memleket arasındaki dostane münasebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o kadar emindi ki, o taraftan ufukta hiçbir leke görünmüyordu. Onunla birlikte herkeste de aynı kanaat vardı.”²⁸ şeklindeki ibarelerden bahisle İtalya hakkında İbrahim Hakkı Paşa'ya ilaveten yine büyük oranda Paşa'dan mülhem kamuoyunun genelinde olumlu bir havanın hakim olduğu anlaşılmaktadır. Halit Ziya, Mabeyn Başkâtibi olduğu dönemde bir gün İtalyan sefiri Major des Planches'in kendisini araması ile ilgili yaşadığı bir olayın canlı tanıklığını ise şu şekilde yapmaktadır: “... Hakkı Paşa bu akşam yemeğine bana geliyor. Yemekten sonra da briç yapacağız. Siz de gelerseniz üç kişi olacağız. Başka kimse yok ...” dediğini, kendisinin ise “Yemeğe memnuniyetle katılırım. Fakat ben briç oynayamam” dediğini aktarmaktadır.²⁹

Sultan V. Mehmet Reşad'ın Mabeyn Başkâtibi olarak Halit Ziya'nın anlattıkları oldukça dikkat çekicidir. Sadrâzam'ın İtalyan Sefirinin evine yemeğe gitmek ve sonrasında briç oynamakta hiçbir beis görmemesi, Beyoğlu mekânlarına sık sık giden ve özel hayatı noktasındaki eleştirileri dikkate almayan kişisel yapısıyla uyumludur. Bahsi geçen akşam yemeğinden kısa bir süre sonra 28 Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ın kendisine bırakılması yönündeki ultiyatomu arasında bir bağ olabileceğini başlangıçta aklına getirmeyen Halit Ziya, Hükûmetten Sadrâzamin ve Saraydan ise Mabeyn Başkâtibinin çağrılmasının planlı olabileceğini, yakın olan ultiyatom öncesinde bir taraftan yoklama diğer taraftan gönül almanın düşünülmüş olabileceğini sonradan idrak ettiğini itiraf etmiştir.³⁰ Bu dönemde ultiyatomun nasıl verildiğine ilişkin bazı dedikodular ortaya çıkmıştır. Sefirin evinde akşam yemeği sonrası briç masasında oyun oynarken kapalı bir zarf içerisinde İbrahim Hakkı Paşa'ya verildiği noktasında bazı dedikodular ortaya çıksa da bu durumun gerçek dışı olduğu, bunun İbrahim Hakkı için bir bühtan olduğu dönemin Dâhiliye Nazırı Halil Bey tarafından ifade edilmiştir.³¹ Bu durum dönemin Başmabeyncisi Lûtfî Simavi tarafından da teyit edilmiş olup ultiyatomun yemek sonrası oynanan

²⁸ Uşaklıgil, *age.*, s. 292.

²⁹ Aynı yer.

³⁰ Aynı yer ve 293.

³¹ **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları** (Yayıncı: Murat İpekoğlu), Ankara, 2019, s. 52.

kumar masasında verildiği iddiasının tamamen gerçek dışı olduğu ifade edilmiştir.³²

İtalyan ultiyatomu sonrası Hakkı Paşa'nın kendisini, Sadrâzamlık Konağına davet ettiğini, oraya gittiğinde Hakkı Paşa'yı çok üzgün gördüğünü, Meşrutiyeti (II) ilan ettikten sonra Türklerin artık haksızlığa uğramayacağı beklentisinin doğduğunu ancak İtalya'nın bu beklenmedik hücumunun Padişah dâhil herkesin beyninde bomba gibi patladığını ifade etmiştir.³³

Halit Ziya; İtalya'nın yirmi dört saat içerisinde Trablusgarp'ın kendisine bırakılmasını icbar eden ultiyatomu sonrasında İbrahim Hakkı Paşa'yla birlikte Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Necmettin Molla, Dâhiliye Nazırı Halil (Menteşe) ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin yani o gün her türlü zorluğu izale edecek mevkide bulunan hükümet üyelerinin acziyet içerisinde perişan halleriyle saraya iltica ettiklerini söyledikten sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın Mabeyn Başkâtibi odasındaki hal ve tavırlarını "... nefsine itimattan ayrılmayan bu adamı hiç bu halde görmemiştim. Sanki simsiyah kesilmişti. Etraftan medet uman derin bir endişe içerisindeydi" demek suretiyle yaşananların canlı tanığı olarak yaşananları tasvir etmiştir.³⁴

Halit Ziya devamla; karşısında muzmahil (çökmüş) hâliyle duran ve yüzüne bakamayarak duvarlardan medet uman Sadrâzam tarafından siyaset pirî olarak nitelendirdiği Sait Paşa'nın, Sultan tarafından saraya davet edilerek görüşüne başvurulmasını kendisinden istediğini, talebinin uygun bulunduğunu duyunca da sanki Sait Paşa, konağından iksîr-i âzâm getirecekmiş gibi derin bir nefes aldığını ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın eski Sadrâzam Sait Paşa'dan beklediğini bulamadığını, yaptığı değerlendirme sonucunda da o gece istifa ettiğini anlatmaktadır.³⁵ İstifa, gerçekleştiğinde hukuk mektebinden öğrencisi ve aynı kabinde yol arkadaşı dönemin Dâhiliye Nazırı olan Halil Bey (Menteşe); kendisinin ve Mahmut Şevket Paşa'nın İbrahim Hakkı Paşa'yı istifadan vazgeçirmek için ısrar ettiklerini ancak bunda başarılı olamadıklarını hatıratında ifade eder.³⁶

³² Lütfi Simavi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmet Reşâd Han ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 160-161.

³³ Simavi, **age.**, (2004), s. 160-161.

³⁴ Uşaklıgil, **age.**, s. 294.

³⁵ **age.**, s. 295-299.

³⁶ **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, s. 51.

Dâhiliye Nazırı Halil Mentеше, hatıratında Trablusgarp hezimetini aklamaya çalışıp İbrahim Hakkı Paşa'nın yerinde kim olsa aynı neticelerin yaşanacağını, Hakkı Paşa'nın bir ihmali olmadığını ifade etse de³⁷ İbrahim Hakkı Paşa'nın İtalya ile ilişkileri ve bilhassa Trablusgarp politikası çoğunlukla oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. Sert eleştirileri yapanlardan biri de İbnülemin Mahmut Kemal İnal'dır. Ona göre; diplomat olmayanların bile Trablus'un vahim bir akıbeta uğrayacağını gördüğü hâlde kemâlât-ı ilmiyye sahibi olduğu ifade edilen İbrahim Hakkı Paşa, basiretsiz davranmış ve "Malumdur ki ilim, vapurlardaki projelere benzer, sahibine gideceği yolu ve yolun ilerisini gösterir, tehlikeden muhafaza eder. Selâmet-i âmmeye hizmet edemeyen *kemâlât-ı ilmiyyenin faidesi nedir?*" şeklindeki bir sorgulamayla Hakkı Paşa'nın sahip olduğu ilmin ona devleti yönetirken fayda sağlamadığına ve bu ilmin kamu yararına hizmet etmediğine dikkat çekmiştir.³⁸

Trablusgarp Savaşında işgale zemin hazırladığı gerekçesiyle vatan haini suçlamasıyla Divân-ı Âlî'de yargılanması özellikle Trablusgarp mebuslarınca talep edilmiştir. Ancak bu talep İttihat Terakki engeli ile karşılaşmış ve Meclis'ten bu yönde bir karar çıkmasının önüne geçilmiştir.

Halit Ziya gibi dönemin canlı diğer bir tanığı olan Lûtfi Simavi'nin (Dönemin Başmabeyncisi/Protokol Müdürü) İbrahim Hakkı Paşa hakkındaki tespiti son derece dikkat çekicidir: Simavi, memlekette hiçbir şeyin lâıykıyla rayına oturmadığı bir dönemde devletin en büyük mesuliyetini omuzlarında taşıyan Hakkı Paşa'nın Avrupalı Devlet adamlarına özenerek (Avrupalı Devlet adamları her yıl 1 ya da 2 ay seyahat izni alarak dinleniyorlardı) Temmuz 1910'da izne ayrılarak Romanya üzerinden Avrupa seyahatine çıkmasını yanlış bularak eleştirmiş ve ona yönelik olarak; "Malûmat-ı vüs'ati (geniş bilgisi), karîhası (fikir üretebilme kapasitesi/yaratıcı fikir), talâkati (akıcı/güzel konuşması) ve vatanperverliği kendisini tanıyanlarca müsellem olan (kabul edilen) olan Hakkı Paşa, hiçbir vakit Hükûmet Reîsi olamazdı. Faal ve tecrübe dîde (deneyim sahibi) bir Sadrâzam'ın kabinesinde herhangi bir nezareti derûhde etse devlete hizmet (hizmet) edebilirdi."³⁹ tespitinde bulunmuştur. Bu tespitler İbnülemin'e göre mahz-ı hakikat idi (gerçeğin ta kendisiydi). Lûtfi Simavi, İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet işlerinde sür'at-ı intikâlinin (hızlı kavrayış) başkalarına göre üst

³⁷ *age.*, s. 50-52.

³⁸ İbnülemin, *age.*, s. 1775.

³⁹ Lûtfi Simavi, *Sultan Mehmet Reşâd Hanın ve Halefenin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-i Osmaniye, 1340, s. 117-118.

düzye olduğunu, başkalarının birkaç saatte başaramayacağı bir işi onun bir saatte başarabildiğini ancak memleketin ahvâl-i rûhiyesine tamamiyle kesb-i nüfuz etmediğini (halkın beklentilerini tam olarak kavrayamadığını) ifade etmektedir.⁴⁰ Siyaset ve yaşam tarzının İbrahim Hakkı Paşa'nın böyle davranmasına yol açtığı anlaşılıyor. Bu sebeple özel hayatında da teamüllerin sıkça dışına çıkmıştır. Eleştirilere “Ne yapayım. Halk alışsın”⁴¹ çıkışı da bu durumu teyit etmektedir. Diploması mesleği ile uğraşanların bilmeye adeta mecbur oldukları oyun olan “briç dışında başka bir kâğıt oyununu Hakkı Paşa'nın bilmediği, asla kumarbaz olmadığı hatta briç oyununu da tam olarak öğrenmediği ifade edilmiştir.⁴²

II. Meşrutiyet Dönemi üst düzey devlet adamlarından dönemin başka bir canlı tanığı ve Osmanlı Devleti'nde Şûrâ-yı Devletin son Reisi/Başkanı, Mehmet Tevfik Biren ise hatıratında İbrahim Hakkı Paşa'ya yönelik olarak; “... Hukuk Müşavirliğinden başka herhangi bir memuriyet tecrübesinin olmaması, idari işlerde vukûfiyet kesbetmemiş olması, siyasi işlerde tecrübesinin azlığı, vazifesiyle pek ziyade alakalanmayıp sathi surette meşgul olması, zevk u sefasına düşkün oluşu, memleketin içinde bulunduğu nazik ve muhataralı durumu takdir edemeyişinden bahisle müsellemler olan fevkalâde zekâsına rağmen Sadrâzamlık Makamının ehli olamayacağı anlaşılabilir” tespitinde⁴³ bulunmuştur. Biren, İbrahim Hakkı'nın daha önce ifa ettiği Maârif ve Dâhiliye Nezâreti görevlerinde de pek başarılı olamadığına ve Sadrâzam iken Trablusgarp meselesinde göstermiş olduğu basiretsizliğin herkesi hayrete düşürdüğüne dikkat çekmiştir.⁴⁴ Bu çerçevede Hakkı Paşa'ya yönelik olarak bazı edebiyat çevrelerinde de tepkiler yükselmiştir. Örneğin Şair Eşref “Kaside-i Hürriyet” ile hiciv ustası Hüseyin Kâmî ise hiciv dolu bir manzume ile onu kıyasıya yermiştir.⁴⁵ Hukuk Mektebinden öğrencisi Profesör Suphi Nuri İleri ise, Hocası Hakkı Paşa'nın çok iyi bir müderris olduğu hâlde iyi bir nazır, büyükelçi ve Sadrâzam olamadığına ancak kendilerini Kemalizm İnkılâbı'na çok iyi hazırladığına işaret etmiştir.⁴⁶

⁴⁰ Simavi, *age.*, s. 118.

⁴¹ Aynı yer.

⁴² Aynı yer ve 119.

⁴³ Biren, *age.*, s. 62.

⁴⁴ Aynı yer.

⁴⁵ Kaside ve Hicivin yayımlanmış mısraları için bkz. Pakalın, *age.*, s. 224-225.

⁴⁶ Pakalın, *age.*, s. 224.

Trablusgarp Savaşı sonrası yaşananlardan hareketle İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet adamlığı, dönemin kamuoyu vicdanında ve sonraki ilmi çalışmalarda ciddi farklı yaklaşımlarla sorgulanmıştır. Yukarıda yer verilen eleştirel yaklaşımların dışında onun dış politikasını başarılı bulanlar da vardır. Örneğin Adnan Adıvar, Trablusgarp Savaşı da dâhil olmak üzere kendisine doğrudan bir eleştiri yöneltmemekte ve Balkan Savaşları sonucunda tekrar iş başına gelen İttihat ve Terakki Kabinesi tarafından İbrahim Hakkı Paşa'nın İngiltere'ye gönderildiğini, İngiltere ile olan ihtilâfi mûcip muhtelif meselelerde muvaffakiyet istihsâl ettiğini, muvaffakiyetinin ardından Berlin Sefirliği esnasında da “Almanya'ya karşı siyasetimizi hüsn-i idâre” ettiğini ifade etmektedir.⁴⁷ İngiltere ve Almanya ile müzakerelerde İbrahim Hakkı Paşa'nın hangi başarılarla imza attığına dair somut bir veri ya da bilgiye değinmemiş olsa da Adıvar'ın dikkat çektiği başka bir konu olan Brest-Litovsk Konferansında alınan sonuçtan bahisle murahhas üye olarak İbrahim Hakkı Paşa'nın olumlu neticeye katkı verdiği isabetli bir tespit olarak gözükmektedir. İbrahim Hakkı Paşa Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması öncesinde Osmanlı Devleti adına tam yetkili müzakerecidir.⁴⁸ Bahsi geçen antlaşmadaki kazanım olan Kars, Batum ve Ardahan'ın Ruslardan geri alınışında onun diplomatik deneyiminin katkısı olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Dış politikada Sadrâzamlık Döneminde pek çok ciddi hata yapsa da devletlerarası teorik hukuki bilgiyle desteklenmiş deneyim sahibi ikinci bir diplomat günün koşullarında söz konusu değildi. Ancak geniş bilgisi ve çözümcü kişiliği iç ve dış politikada selâmet-i âmmeye (kamu yararına) gerekli katkıyı sağlayamamıştır.

⁴⁷ Adıvar, agm., s. 893.

⁴⁸ Ahmad, **the artical mentioned**, p. 994.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İbrahim Hakkı Paşa, hukuk müşaviri olduğu dönemde özellikle de uluslararası hukuku ilgilendiren çeşitli meseleler karşısında fevkalâde isabetli tahlillerde bulunmuş ve pratik zekâsı ile Bâb-ı Âlî'nin işlerini kolaylaştırmıştır. İlmî alanda yaptığı başarılı çalışmalarda ise teorik zekâsı kendini göstermektedir. Oldukça geniş bilgisiyle, yaratıcı fikirlerin desteklediği pratik çözümler, tarih ve özellikle de hukuk alanında kaleme aldığı eserler ile çağının ilerisinde bir ilim insanı olmuştur. *Hukûk-i İdâre* adlı eseri Türkiye'de yazılmış ilk İdare Hukuku kitabı, kendisi de ilk idare hukukçusudur. Dönemin Batı dillerini iyi bilmesi, devletlerarası hukuka olan vukûfiyeti, Avrupai usullerden haberdar olması ve katıldığı toplantılarda elde ettiği tecrübe İbrahim Hakkı Paşa'nın güçlü yönleridir. Bu vasıfları ricâl-i devlet arasına katılmasında ve hızlı yükselişinde en önemli etkidir. Kaht-ı ricâl döneminde aranan bir kişi olmuştur. Müfrit bir ittihatçı olmasa da dönemin önde gelen ittihatçıları ile özellikle de Talat Paşa ile kurduğu yakın ilişki onu, Maârif ve Dâhiliye Nazırlığına, bu nazırlıklarda beklenen başarıyı gösteremediği halde daha sonra ise Sadâret Makamına taşımıştır. Bunların dışında diğer bir dikkat çekici müspet yönü ise, basın özgürlüğüne verdiği önemdir. Sadrâzamlık döneminde kendisi hakkında çıkan olumsuz haberlere ve karikatürlere büyük bir hoşgörü ile yaklaşabilmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde gelişen zengin mizah anlayışında onun devlet adamı olarak meseleye hoşgörülü yaklaşımı oldukça etkili olmuştur. Matbaa-i Âmire'yi açması eğitim ve bilim hayatı açısından takdirle karşılanmıştır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın iki yılı bulmayan Sadâret Dönemi incelendiğinde, özellikle devletlerarası hukuka olan vukûfiyetinin, ifa ettiği icraî görevlerde kendisine fayda vermediği görülmektedir. Bu duruma ittihatçıların gölgesinde kalmanın yol açtığı, bir yere kadar kabul edilebilse de asıl sorumluluğun kendisinde bulunduğunu ifade etmek gerekir. Çünkü Sadrâzamlık görevini kabul etmeyi "Hakkı Bey'in Şerâiti" olarak basında yer alan bazı özel koşullara bağlamış olup İbrahim Hakkı Bey'in talepleri dönemin ileri gelen ittihatçıları ve Padişah tarafından kabul edilmiştir. Bu koşullar daha çok kabineyi istediği gibi oluşturma ve dış politikayı bizzat şekillendirme üzerine bina edilmiştir. Bu noktadan hareketle kurduğu kabinenin başarısızlığı tamamıyla onun dışında değerlendirilemez.

Balkanları ilgilendiren Kiliseler Kanunu ve Türk-İtalyan ilişkileri bağlamında Trablusgarp politikası gibi 20. yüzyıl Türkiye'sinin ilk çeyreğinde dış politika alanında yapılan en büyük iki hatada onun payı, kendisinin de kabul ettiği üzere oldukça büyüktür. Trablusgarp, Bingazi, 12

TÜRKİYE'NİN İTALYAN TEHDİTİ NEDENİYLE BATI İTTİFAKINA KATILMASI
SÜRECİNİN İTALYAN KAMUOYUNDA YANSIMALARI (1939-1940)

Ada ve eldeki Balkan topraklarının kaybı yanlış atılan dış politika adımlarının neticesi olmuştur. Özel hayatındaki dikkatsizliği, özensizliği daha ötesi eleştirileri hiçbir şekilde dikkate almaması, dış politikada özellikle İtalya'ya mutlak itimadı ise onun zayıf yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak; danışmanlık ve ilmi hayatta gösterdiği fevkalâde başarılarla rağmen İbrahim Hakkı Paşa, devlet adamlığında özellikle *dış politika* konusunda aldığı kararlarla Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandıran devlet adamları arasında yerini almıştır. Bu durum hiç kuşkusuz onun arzulamadığı ve onu da derinden üzen bir netice olmuştur. 29 Temmuz 1918 tarihinde Berlin'de bulunduğu sırada rahatsızlanarak vefat eden İbrahim Hakkı Paşa'nın naaşı İstanbul'a getirilerek doğduğu Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Dergâhı hazîresine defnedilmiştir.

KAYNAKÇA

BOA. DH. Sicill-i Ahval Defteri, Dosya No: 183, Gömlek No: 0100

Adl u İhsan (*Gazete*), 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911).

Adıvar, A. Adnan, “İbrahim Hakkı Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, 5. Baskı, 5/2. Cilt, MEB, İstanbul, 1978, ss. 892-894.

Ahmad, Feroz, “İbrahim Hakkı Pasha”, **The Encycyclopaedia of İslam**, Volume III, London, 1971, pp. 993-994.

Biren, Mehmet Tevfik, **II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Devri Anıları 2**, (Yayına Hazırlayan: F. Rezan Hürmen), Arma Yay., İstanbul, 1993.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C 4, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, 1961.

Dördüncü, Muharrem, **İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)**, Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1307.

İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, 2. Tab‘, Karabet Matbaası, İstanbul, 1312.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XII. Cilt, MEB Basımevi, İstanbul, 1951.

İkdâm, 17 Kanûn-ı Evvel 1325/30 Aralık 1909, Numara: 5489.

İkdâm, 19 Kanûn-ı Evvel 1325/1 Ocak 1910, Numara: 5491.

Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, (Hazırlayanlar: Hayrettin Karaman ve Diğerleri), TDV Yay., Ankara, 1999.

Kurşun, Zekeriya “İbrahim Hakkı Paşa”, **DİA**, 21. Cilt, s. 311-314.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları (Yayıncı: Murat İpekoğlu), Ankara, 2019.

Pakalın, Mehmed Zeki, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller** (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kavak ve Diğerleri), VII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2021.

Rûm ilinde Kâin Münaza'a-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun, Düstur, II. Tertip, C II, ss. 431-433.

Sabah, 21 Kanûn-ı Evvel 1325 /3 Ocak 1910, Numara: 7285.

TÜRKİYE'NİN İTALYAN TEHDİTİ NEDENİYLE BATI İTTİFAKINA KATILMASI
SÜRECİNİN İTALYAN KAMUOYUNDA YANSIMALARI (1939-1940)

Simavi, Lütfi, **Sultan Mehmet Reşâd Hanın ve Halefenin Sarayında Gördüklerim**, Matbaa-i Osmaniye, 1340.

-----, Lütfi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmet Reşâd Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004.

Tensikat Kanunu, Düstur, II. Tertip, C 1, s. 326-327; Takvim-i Vekâyi ile neşir ve ilanı 27 Haziran 1325, No: 267.

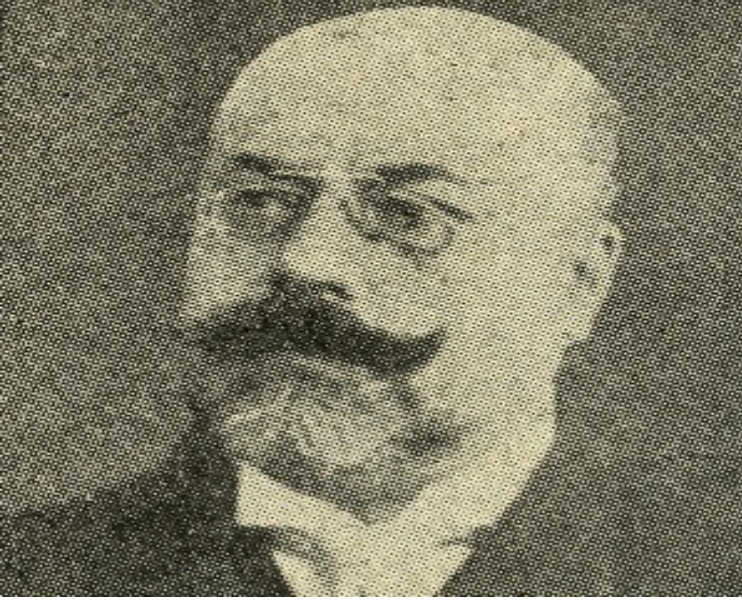
Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İştittiklerim**, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2021.

Uşaklıgil, Halit Ziya, **Saray ve Ötesi** (Hazırlayan: Abdullah Uçman), YKY Yay., İstanbul, 2019.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C 1, YKY Yay., İstanbul, 1999, ss. 626-627.

Yeni Tanîn, 28 Kanûn-ı Evvel 1325/10 Ocak 1910, Numara: 17.

EKLER (RESİMLER)

(1863-1918)

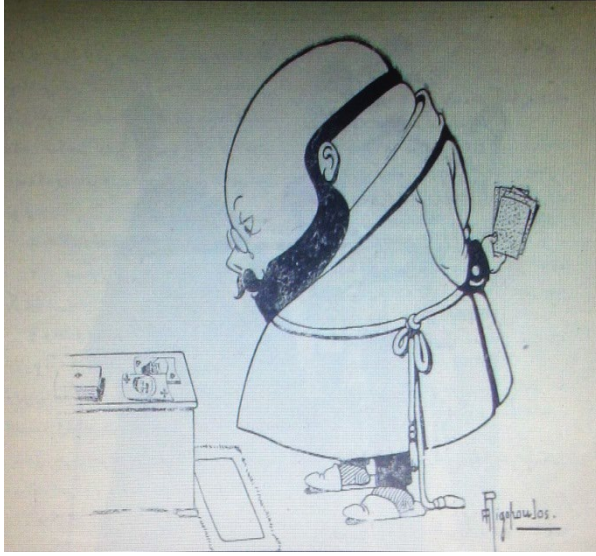
TÜRKİYE'NİN İTALYAN TEHDİTİ NEDENİYLE BATI İTTİFAKINA KATILMASI
SÜRECİNİN İTALYAN KAMUOYUNDA YANSIMALARI (1939-1940)

Yayın hayatı kısa süren Adl ü İhsan Gazetesi “Gölge etme başka ihsan istemez” sloganını kullanmıştır.

Dönemin ileri mizah anlayışını yansıtan Kalem Dergisi, yayımladığı karikatürün altına “Diyojen’in son halefi” ibaresini düşmüştür.

İbrahim Hakkı Paşa'nın briç oynama merakı karikatürize edilmiş.

Adl ü İhsan Terazisi: Hangi eli kırlası bunu bu hale getirdi?